עובדות ומיתוסים בפולמוס השמיטה

איתם הנקין

ראשי פרקים:

1. הקדמה לביקורת
2. בירורים סביב האוסרים והמתירים
3. ספקולציות בדעת הרי"א ספקטור
4. דברי הרידב"ז על הראי"ה קוק

הקדמה לביקורת

את מאמרו של הרב ד"ר חיים סיימונס (להלן – הרד"ס), "היתר מכירה או יבוא נכרי?", המתפרסם בבמה זו, אני מוצא כהזדמנות להעלות לשולחן הדיונים קבוצת הנחות, קביעות ותפיסות באשר לתולדות פולמוס השמיטה, הרווחות בחלקים שונים של הציבור. אין כוונתי לעצם הדיון ההלכתי–ציבורי בשאלת הפעלת היתר המכירה בדורנו, נושא אשר הינו רחב מני ים וזוקק במה מיוחדת, כפי שהעיר הרד"ס עצמו; כוונתי לחלק **ההיסטורי** של המאמר, בו מתאר הרד"ס את השתלשלות הפולמוס סביב היתר המכירה בין השמיטות תרמ"ט–תר"ע. על אף שתיאורו מקיף מקורות רבים, נפלו בו לעניות דעתי אי דיוקים מהותיים, שנבעו ככל הנראה ממגמתו של הכותב, ומהסתמכותו היתירה על מקור אחד מסויים.

באופן כללי יש להעיר שאי דיוקים מסוג זה, המופיעים תדיר במאמרים הנכתבים בדורנו בנושא השמיטה, היו יכולים להימנע אילו היו הכותבים – המנסים למצוא באירועי העבר צידוק להשקפתם בהווה – נמנעים מ'להמציא את הגלגל' בכל פעם מחדש; הרי כבר

נכתבו בעבר סיכומים מאוזנים וממצים יחסית בנושא פולמוס השמיטה, על ידי אישים תורניים מהימנים וידועי-שם, כדוגמת הרב שלמה זלמן אויערבך ב'מעדני ארץ' (ירושלים תש"ד, הקדמה עמ' 3–1) והרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי ב'ספר השמיטה' (ירושלים תשי"א, עמ' נ"ט–ס"ב). שימוש בסיכומים אלה עשוי למנוע כשלים נפוצים, שחלקם באו לידי ביטוי בתיאורו של הרד"ס, כפי שנראה להלן – ויהיו דברינו בניין-אב להערות הנדרשות לגבי שאר המאמרים והחיבורים מאותו סוג[1].

הערה חשובה נוספת, לפני הכניסה לדיון, היא שהכותרת האחידה "היתר המכירה" עלולה ליצור רושם מטעה, כאילו מדובר בהיתר אחד ובמכירה אחת – בעוד שלמעשה ישנם לעיתים הבדלים בין המתירים השונים, מניעיהם, נימוקיהם ההלכתיים ואף פרטי היתרם בפועל. כך גם, אגב, באשר לאוסרים. ממילא, כשמדובר בירידה לפרטי גוף ההיתר, או בהסקת מסקנות מאז להיום, יש להיזהר מהכללות גורפות; עם זאת, לתועלת שטף הקריאה, כיוון שאחרי הכל ישנה נקודה מרכזית אחת השנויה במחלוקת לפי הכל – קרי, מכירת קרקע או גידולי קרקע כדי לאפשר עבודה חקלאית בשנת השמיטה – נשתמש להלן בצורה אחידה במונח "היתר המכירה".

בירורים סביב האוסרים והמתירים

מהאופן בו מתאר הרד"ס את הפולמוס, ניתן להתרשם שפורקי העול הם שחפצו לכאורה בהיתר המכירה: "*אז החלו אנשי העליה הראשונה לפרסם ולהפיץ דברי תעמולה... רצונם של הקולוניסטים שלא לשמור על דיני השמיטה... נוצר קשר עם כמה מדבני אידופה המזרחית*". הסימוכין העיקריים המובאים לתאוריה זו, הם דבריו של משה לייב לילנבלום (מל"ל), שלימים העיד שמאמציו כנגד השבתת השדות בתרמ"ט נבעו מרצון

---

[1] מקום מיוחד היה צריך להקדיש למאמרו של הרב קלמן כהנא "שמיטה במהלך הזמנים" (נדפס לראשונה בחוברתו 'הלכות שמיטת קרקעות', ירושלים תש"ד, ושוב בספרו 'שנת השבע', ת"א תשכ"ה, עמ' קפ"ח–ר"ו – ראה בפרט אותיות ה'–ט'); מחד תיאורו חשוב ויסודי, ומאידך הוא רחוק מלהיות מאוזן, ופגמים נפלו בו (ואכמ"ל). ניכר שסקירת הרד"ס מבוססת במידה רבה על המאמר הנ"ל, ולפיכך רוב הערותינו להלן נוגעות גם אליו. מנגד יש לציין את מאמרו המקיף של הרב משה צבי נריה, "לתולדות קיום מצות השמיטה" (נדפס לראשונה בחוברתו 'דבר השמיטה', ירושלים תרצ"ח, ושוב בספרו 'צניף מלוכה', כפר הראה תשנ"ב, עמ' 288–274 – ראה בפרט אותיות י"א–ט"ז). אכן, ניתן לומר שעניין מאמרו של הרב נריה הוא **היתר** המכירה, ואילו עניין מאמרו של הרב כהנא הוא **ההתנגדות** להיתר המכירה; היינו, כל אחד מהם האריך מאד בעניינו וקיצר מאד בעניין המנוגד. לפיכך הם משלימים זה את זה, אם כי יש להעיר שמאמרו של הרב נריה נקי בדרך כלל מהטיות שיפוטיות סובייקטיביות, המצויות לרוב במאמרו של הרב כהנא.

אחדות מן ההערות להלן מבוססות על דברי הגדולים שקדמוני. ההדגשות בכל המאמר – שלי.

למנוע תקדים של שמירת השמיטה – אולם מדבריו של מל"ל עצמו ברור שכל היתר הכרוך בסייגים ומגבלות כלשהן היה נתקל מצידו בהתנגדות דומה; מאמציו ומאמצי חבריו הוקדשו להשגת היתר מוחלט[2]. באמת מובן מאליו שמי שהיו זקוקים להיתר המכירה וחפצו בו, היו החקלאים **שומרי המצוות**. בהמשך לכך, לא ברור כיצד מתאר הרד"ס כעובדה מוגמרת את הטענות שהיתרו של הרב יצחק אלחנן ספקטור ניתן "בתחבולות מרמה" של פורקי העול, בעוד שטענה זו – הנשענת על דברי הרידב"ז ואחרים – אינה מוסכמת כלל על המתירים[3], והיסוד העובדתי שלה רעוע ביותר (כפי שנוכיח להלן).

מתיאור הרד"ס הקורא גם מקבל את הרושם שהרי"א ספקטור נכנס לעניין רק עקב בקשתם של שלושת הרבנים המתירים. אולם הרי"א ספקטור עצמו כותב שעוד בתחילת תרמ"ח הוא נדרש לנושא – בעקבות פניית נציגי הברון אדמונד רוטשילד[4] – ובדק את הנושא ומצא שהוא "נוגע להצלת מאות נפשות", ולאור כך "ראיתי להזדקק להענין הגדול

---

[2] בהתאם לכך, היו שניסו ליצור את הרושם שהרי"א ספקטור דוגל בהיתר מוחלט ללא שום מגבלות (כפי שרמז האדר"ת, ראה הציטוט להלן סביב הערה 19, וראה גם סוף הערה 33), ובהקשר זה אף פורסמו בעיתונות דיווחים מסולפים, כפי שהתלונן הר"י מקוטנא (שו"ת ישועות מלכו יו"ד סי' נ"ט, וראה גם מכתבו של הרי"ד הלוי סולובייצ'יק, 'שנת השבע' עמ' קצ"ז–קצ"ח, ואכמ"ל בזה). יש לציין שעם התבססות היישוב החדש נהפכה המגמה, ופורקי העול העדיפו שהרבנים יאסרו לחלוטין, דבר שיאפשר להתנתק מהם סופית, כפי שתיאר הראי"ה קוק בסביבות תר"ע: "ראיתי שהרשעים חפצים שלא ימצא שום מתיר בדרך הפקעה שבעולם, כדי שיוכלו לצאת בפומבי ולהגיד בריש גלי שצריך הישוב לפרוק לגמרי את עול המצות" (אגרות הראיה ח"ב עמ' קנ"ד), "כי הפוקרים רוצים דוקא שיצאו הרבנים באיסור, ויהי' להם מזה נצחון גדול, ויראו לכל שאם ישמעו להרבנים תחרב הארץ..." (אגרות הראיה ח"א עמ' רנ"ח).

[3] וכפי שרמז הראי"ה כלפי הרידב"ז, "שאיני מסכים עמו ביסוד דרכו בערעור על ההיתר שע"פ גדולי תורה מאז" (אגרות הראיה ח"א עמ' רצ"ד. ראה גם עמ' רנ"ח). כן הוא כתב: "הלא לא הייתי אנכי המתיר הראשון, וכבר נכבשה הדרך ע"י הגאונים רי"א מקאונא והגאון הספרדי מוהרי"ש אלישר, וכמ"ח הגאון האדר"ת ז"ל ג"כ הסכים ע"ז בשמיטה העברה" (שם עמ' של"ד). כך כתב גם לרידב"ז: "...ההיתר, שכבר יצא ונתפרסם מבלעדי, על ידי הגרי"א והרב הספרדי אלישר ז"ל ועוד כמה מפורסמים" (אגרות הראיה ח"ב עמ' קנ"ד–קנ"ה).

[4] הברון רוטשילד ישב בצרפת, ולכן נציגיו פנו תחילה לרבני צרפת בשאלת השמיטה, אך מפאת כובד השאלה לא רצו הללו לפסוק בעצמם, אלא העבירו את ההחלטה לרי"א ספקטור – כעדות הרב יהודה לובצקי מפריז: "וכאשר יסד הבארון עדמונד ראטשילד את המושבות בא"י נשאלתי ע"י הר"מ ערלינגער נ"י במעמד הרב הג' מו"ה צדוק הכהן ז"ל בענין עבודת האדמה בשביעית בזה"ז, והשבתי כי בשאלה כללית כזאת אינני כדאי להורות, רק אשאל על פיכם לגדולי זמננו, ובחרנו בהגאון ר' יצחק אלחנן זצ"ל ועוד שני גדולי הדור" ('אין תנאי בנישואין', וילנא תר"צ, עמ' 9, וראה עדותם התואמת של אנשי הברון, 'המגיד' ב' טבת תרמ"ט [ליק, שנה 32 גליון 47] עמ' 373–372). ראה במקביל את עדות הרי"ל דיסקין, שבחורף תרמ"ח פנו גם אליו נציגי הברון בשאלת השמיטה, אך הוא לא רצה להשיב להם דבר (מכתב מי"ד אייר תרמ"ח, פורסם ב'המליץ' ג' כסליו תרמ"ט [שנה 28 גליון 237] ושוב בספרו של א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון [להלן: *כתבים*] כרך ב', תל אביב תרפ"ה, טור 614; לאזכור ביקורם של נציגי הברון אצל רבני ירושלים, ראה 'הצבי' ט"ו טבת תרמ"ח [ירושלים, שנה רביעית גליון ה'] עמ' י"ט).

הזה, והעליתי להתיר", וכבר כתב קונטרס מיוחד בעניין, "אך להלכה למעשה לא יצאתי עד היום לפי שלא רציתי להיות יחיד" – ורק **אחר כך** פנו אליו הרבנים המתירים, "והי' זה לי לנחת ולרצון בראותי כי אין אני יחיד בדבר הגדול הזה"[5].

ישנם גם אי–דיוקים מהותיים ברשימת השמות שמזכיר הרד"ס בכותרת "גם באירופה יצאו [אז] בפומבי מספר רבנים מפורסמים נגד היתר המכירה": בתוכם מוזכר למשל הרב יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, על פי דבריו ב'ערוך השלחן העתיד' – אולם ספר זה נדפס רק בתרצ"ח, שלושים שנה לאחר פטירת בעל 'ערוך השלחן', כך שאי אפשר לכלול אותו עם אלה שיצאו בפומבי נגד ההיתר, הגם שאכן התנגד לו. הוא הדין באשר לרב אליעזר גורדון מטלז, המוזכר אף הוא על ידי הרד"ס; הלה אמנם כתב בשלהי תרמ"ט מכתב ארוך כנגד ההיתר, המכיל פרטים רבים וחשובים, אולם המכתב נדפס רק בתרצ"ו, על ידי צד שלישי – יהודה אפל, בספרו 'בתוך ראשית התחיה' – כך שדעתו השלילית של הר"א גורדון לגבי ההיתר לא באה לידי ביטוי פומבי כלשהו בשמיטה תרמ"ט או בבאות אחריה[6].

---

[5] איגרת ההיתר של הרי"א ספקטור, מובאת בין השאר ב'ספר השמיטה' עמ' ס"ז. דברים דומים כתב הריא"ס באותו יום, ג' אדר תרמ"ח, במכתב לרב שמואל מוהליבר, אליו צורפה איגרת ההיתר: "...ועד עת הזה לא הי' לי ידיעה אם יהי' עוד רבנים מגאוני דורינו בהסכמת היתר ע"ד הקאלאניות, ובפרט אשר הגיעני מכתב מתמן [=א"י] אשר הם מתנגדים לעיקר דבר זה, ולא רציתי לצאת יחידי עד היום. אבל היום שהגיעני מכתב כת"ר היקר [=איגרת המתירים], ראיתי לגמור את הענין...". (קובץ 'אורייתא' גליון ט', נתניה תשמ"ז, עמ' רל"א–רל"ב; צילום המכתב מובא להלן בנספח למאמר). הרקע לדברים אלה נתפרש בידי תושב קובנה, ר' איסר בער וולף, שהעיד שהריא"ס הוא שיזם את הפניה לגדולי ירושלים, "מפני הכבוד וחשש מחלוקת" (מכתב מכ"ב טבת תרמ"ח; 'כתבים' כרך ב' טור 442), ובהמשך סיפר שבעקבות קבלת תשובתם המתנגדת בחר הריא"ס תחילה ש"לא יצא במלחמה בענין זה עם גאוני ירושלים" (מכתב מי"ד שבט תרמ"ח, שם עמ' 477), ובהתאם לכך השיב תחילה תשובה מסתייגת לנציגי הברון (ראה קובץ 'אורייתא' הנ"ל עמ' רכ"ח–רכ"ט) – דבר שהשתנה כאמור עם קבלת איגרת ההיתר משלושת הרבנים.

[6] אודות מכתב זה ראה מאמרו של הרב עמיחי לוין, 'אורייתא' גליון ט' עמ' רל"ח–רמ"ז. הוא הדין באשר לרב נוסף בן התקופה שהתנגד להיתר המכירה, והרד"ס לא הזכירו: הרב מלכיאל צבי הלוי טננבוים אב"ד לומז'ה, העלה על הכתב בשנת תרנ"ה תשובה בנושא, בה כתב תחילה שאינו רוצה להכריע בין המחמירים והמתירים, אך בהמשך האריך לנמק שיש בכך איסור 'לא תחנם', וסיכם: "נראה עיקר שאין למכור קרקע בא"י ישמעאלים כדי להערים איסור שביעית, כי יש בזה איסור לא תחנם", כשהוא מוסיף את דעתו שבלאו הכי לא ראוי לחפש בהלכה זו קולות למיניהן (שו"ת דברי מלכיאל ח"ז סי' מ"ט). אולם כמו דבריהם של הרי"מ עפשטיין והר"א גורדון, גם תשובה זו נדפסה שנים רבות לאחר כתיבתה, בשנת תשל"ג (בקובץ 'תורה שבעל פה' כרך ט"ו), ולפיכך לא היה לה ביטוי ממשי בפולמוסי השמיטה. ראה גם המכתב ששלח הרב שמחה במברגר לר"ש סלנט בחורף תרמ"ח (שו"ת זכר שמחה, פפד"מ תרפ"ה, סי' רט"ז).

כך גם אירע לדבריהם של כמה מן המתירים, כדוגמת הרב יהושע לאנג אב"ד סטוויסק, שבמכתב מתרס"ג לרב יצחק יעקב ריינס הביע את תמיכתו בהיתר המכירה: "כבר נהגו להקל בזה למכור לע"ג השדות על זמן שנה שביעית, ויש להם ע"מ לסמוך..."; מכתב זה התפרסם אף הוא באיחור גדול, בשנת

שגיאה בולטת יותר, גם אם נפוצה, היא הכללת הרש"ר הירש בין המתנגדים להיתר המכירה – בעוד שלמעשה אין לכך כל ראיה ממשית, ואף הרד"ס לא ציין מקור כלשהו. הצגת הרש"ר הירש כמתנגד להיתר, נשענת כנראה על שני מכתבים קצרים שכתב שבועות ספורים לפני פטירתו, באמצע תרמ"ט, שעניינם תמיכה ביוזמת רבני ירושלים לגיוס כספים לשובתים מעבודה – וכך היא לשונו בעניין: "בתי הדין בירושלים עיה"ק קוראים לתרומות עבור עובדי אדמה שומרי שביעית אשר בארץ ישראל, אשר בשנה זו מנועים מלעשות מלאכה בשדותיהם..."[7]. האם ניתן לראות בכך התייחסות כלשהי בעד או נגד היתר המכירה?! הרי גם גדולי המתירים, כדוגמת הר"י מקוטנא בשמיטה זו ומאוחר יותר הראי"ה קוק, תמכו והשתתפו ביוזמות לתמיכה בשובתים בשמיטה[8].

עוד יש לציין שאפילו הרב דוד פרידמן מקרלין, הנחשב כאחד מראשי המתנגדים להיתר המכירה, וגם אותו הציג הרד"ס כמי שהשתתף בפומבי בפולמוס תרמ"ט, לא היה מעורב בו אלא מאחורי הקלעים – במכתבים לאישים שונים (בדומה לרח"א וואקס והרי"י ריינס, כדלהלן) – ואילו דבריו המפורשים בנושא נדפסו לראשונה רק לאחר פולמוס תר"ע![9]

תש"ד (בספר 'חקרי הלכה ושאלות ותשובות' לר"ש מוהליבר, [בעריכת הרי"ל מיימון], עמ' מ"ה–מ"ו; ושוב בשו"ת מהר"ש מוהליבר עמ' מ"ב–מ"ג). כך גם באשר לרב יעקב דוד רפפורט, חתנו של הרי"ז שטרן משאוול ומי שהחליף את הראי"ה כאב"ד זיימל, שביטא את תמיכתו בהיתר במכתב ששלח בסביבות תרמ"ט לחותנו–זקנו הרב מרדכי גימפל–יפה, שהעתק ממנו נדפס רק לאחרונה ('מוריה' שנה 23 גליון י'–י"ב [ירושלים, אדר תשס"א] עמ' ע"ז–צ'. משום מה הוא רמוז שם כמתנגד להיתר, אולי בשל ייחוסו המשפחתי ולשונו החריפה בפתח המכתב "היתר המכירה לנכרי שהמציאו איזה מהמתחכמים לפרוץ גדרי עולם" – אולם בגוף הדברים מנוסחת תמיכתו בהיתר בצורה חד משמעית! "...ולפי הנ"ל היתר המכירה לנכרי יש לו על מה שיסמוך" [אות ח', עיי"ש]).

[7] המקור נכתב בגרמנית, ותרגומו לקוח מתוך אוסף מכתביו 'שמש ומרפא', ניו יורק תשנ"ב, עמ' רי"ז.

[8] ראה דו"ח התורמים ב'חבצלת' כ"ט אדר תר"ן [שנה 20 גליון 22] עמ' 175, שם מופיעה גם תרומתם של הר"י מקוטנא וחתנו הרח"א וואקס. לגבי הראי"ה, ראה אגרות הראיה ח"א איגרת קצ"ו (עמ' רנ"א).

[9] הקונטרס "חידושים בעניני שביעית" בו פירט את התנגדותו להיתר המכירה, נכתב אמנם כנראה בשנת תרמ"ח, אך נדפס רק בפיעטרקוב תרע"ג, בסוף 'שאילת דוד' חלק א' (עמ' 43–27). מעורבותו בפולמוס, אם כן, התבטאה כאמור רק במכתבים – לאליעזר בן יהודה, לגיסו ר' יחיאל מיכל פינס ועוד – ששניים מהם נדפסו על ידי בנימין ריבלין ב'סיני' כרך נ"ח חוברת שנ"א [כסליו תשכ"ו] עמ' קמ"ג–קמ"ט.

יש להעיר שלאמיתו של דבר אין כל יסוד להצגת הר"ד פרידמן כמתנגד תקיף להיתרים בשמיטה: הוא אמנם שלל הלכתית את היתר המכירה ("היתר זה ישתקע ולא יאמר" – מפני 'לא תחנם' וההערמה), והתנגד בחריפות לרעיון ההיתר המוחלט ללא מגבלות ("מורים אשר מאורות לא יראו... לעקור קדושת שביעית מכל וכל מארצנו הקדושה"), אך מאידך תמך באופן עקרוני בצורך לחפש קולות שונות: "ומה טוב היה אם זקן הרבנים הרב הגאון כו' הרי"א יחי' הרב דק"ק קאוונא היה קורא לכל הרבנים ותופשי התורה שיודע, שישקדו על הלכות אלו משך איזה חדשים ואח"כ יתאספו כולם – בחודש תמוז הבע"ל – ויוציאו לאור משפטם בזה הדין, הן בהקולות שיכולים להקל אף שלא בשעת הדחק, והן בהקולות שיכולים להקל רק בשעת הדחק, בשמיטה זו שהיא שעת הדחק גדול כידוע למבין" (מכתב לאליעזר בן יהודה, כ"ג שבט תרמ"ח, 'סיני' הנ"ל עמ' קמ"ה) – ובהתאם

מנגד, על אף שהרד"ס נדרש לתמיכתם של הרב יוסף ענגיל[10] וה'אבני נזר'[11] בהיתר, שנתפרסמה אחרי פולמוס תר"ע, הוא אינו מציין שהיו באירופה רבנים מפורסמים נוספים שהביעו דעתם להֵיתֵר עוד בפולמוס תרמ"ט, כדוגמת הרב אלכסנדר משה לפידות מרייסין[12] והרב מרדכי עליאשברג מבויסק[13], שסברו שניתן להקל אף בלא מכירה; בדעה

לגישה זו אכן העלה כמה וכמה רעיונות היתר משלו: שבשעת הדחק יעבדו היהודים בשדות נכרים (״ואין להתירו אלא מדוחק גדול לסמוך על הנך רבבתא בשעת הדחק״ – מכתב לרי״מ פינס, י״ד שבט תרנ״ד; עמ׳ קמ״ו), או שבהסכמת רוב חכמי הדור יוכלו היהודים לעבוד באדמותיהם עבודות מדרבנן, אף בלא מכירה, ואולי אף מלאכות דאורייתא על ידי גויים: ״יש מקום להקל להאנשים שנתיישבו זה לא כביר ועוד לא הכינו עצמם לעשות להם אוצרות מעט מעט בכל שנת השמיטה, להקל להם איזה עבודות שאף בזמן הבית הם רק מדרבנן, כיון שאם לא (מ)[נ]תיר להם יוחרב הישוב ויוכרחו למכור שדותיהם לגוים... אך דבר כזה לא יעשו כי אם בהסכם כל החכמים... לכן אם יסכימו רוב חכמי ישראל בקיבוץ גדול להקל במלאכות שהם מדברי סופרים, על כל פנים לשמיטה זו, יכולים לסמוך ולעשות. וכן אולי יקילו להקאלאניסטים שנתיישבו זה לא זמן כביר ואינם מוכנים לשמיטה, לעבוד אדמתם ע״י גויים...״.

[10] אוצרות יוסף – קונטרס שביעית בזמן הזה, וילנה תרפ״ח (נכתב בתרע״ד), עמ׳ 102–90. גם הוא, כמו הרבנים שיצויינו להלן, סבר שניתן להתיר אפילו ללא מכירה, הנעשית רק כסניף (ראה עמ׳ 94, 100, 102).

[11] שו״ת אבני נזר ח״ב, ורשה תרע״ג, יו״ד סי׳ תנ״ח; לנסיבות היתרו ואפשרות השלכתן למציאות זמננו, עיין שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ ל״ב, ויש להאריך בזה ואכ״מ.

[12] כבר בשמיטה תרמ״ב פרסם הרא״מ לפידות את דעתו, שניתן להקל אף בלא מכירה (׳הלבנון׳ ח׳ אייר תרמ״ב [מיינץ, שנה 19 גליון ט״ז] עמ׳ 119). לדבריו הגיבו הר״ש סלנט והרב נחמיה כהנוב מירושלים במחאה פומבית (׳חבצלת׳ ג׳ סיוון תרמ״ב [ירושלים, שנה 12 גליון 29], עמ׳ רכ״ח), ובהמשך פרסם הרא״מ לפידות את המכתבים שקיבל מהם, וכתב בצידם ש״מאחר שגאונים שכמותם ירבו בישראל חולקים ע״ז, הרי כללא בידינו דאחרי רבים להטות, מכ״ש שהם רוב מנין ורוב בנין, ע״כ הנני מבטל דעתי לדעת הגאונים הללו״ (׳הלבנון׳ כ״ח סיוון תרמ״ב [מיינץ, גליון כ״ב] עמ׳ 174–173). עם זאת, חזרתו מדבריו לא היתה מפני שהשתנתה דעתו, אלא בשל עצם המחלוקת ואי–רצונו להיות יחיד כנגד רבים; לפיכך, הוא אכן הוסיף להחזיק בדעתו, ואף שב ופרסם אותה לקראת שמיטה תרמ״ט, במכתב לשותפו–לדעה הר״מ עליאשברג (׳הצבי׳ כ״ו אדר תרמ״ח [ירושלים, שנה רביעית גליון י״ד] עמ׳ 4–3). גם במכתב זה הוא הצהיר ש״וכבר פרסמתי שאינני סומך לקבוע כן להלכה למעשה, אך בדרך מו״מ אשיחה וירוח לי״, ״ב״ז אני כותב בדרך מו״מ ולא מפני שאנו מדמין נעשה מעשה״, אך מהקדמתו למכתב ברור שהפרסום הפומבי נועד כדי לראות האם יצטרפו לדעתו רבנים נוספים. בהמשך הוא שב ופרסם מאמר נוסף (׳כנסת הגדולה׳ כרך א׳, וורשה תר״ן, עמ׳ 42–39), בו התפלמס עם רבנים נוספים שהשיגו עליו, וכתב ״שבוודאי ״המחמיר תע״ב כאשר הובטחנו בתוה״ק... אבל לאחרים ראוי לחפש צדדי קולות״, והוסיף שעל כל פנים אין לגעור במקילים על ידי מכירה.

[13] כמו הרא״מ לפידות, ויותר ממנו, סבר הר״מ עליאשברג ששיקול ה׳חיי נפש׳ והסכנה ליישוב דוחים את איסורי השמיטה, שאינה אלא מדרבנן בזמן הזה: ״בעת שיצא ההיתר מגאוני פולין ורוסיא לעבודת בעלי הקולניות... נתכבדתי גם אני מחברי הגדול וטוב ממני... הגאון הנעלה רש״מ הגאבד״ק ביאליסטאק, לקרוא גם אלי להימנות עם המתירים באופן זה או באופן זה, כי הי׳ מעט שינוי באופני העצות בין שאר הגאונים ובין זקן הגאונים [=הריא״ס]... [אך] לא ליבי הלך לעשות ההיתר בעצות מרחוק שבחרו בם הגאונים הגדולים הללו, יען לפי דעתי דעת התורה נוטה ומכרעת להתיר לגמרי עבודת שנת השמטה

דומה אחז גם הרב דוד יהודה לייב זילברשטיין אב"ד וייצן, שאמנם בשונה מהם לא השתתף באופן פעיל בפולמוס השמיטה, אך עוד בשנת תר"מ כתב שבשעת הדחק ניתן להקל בשביעית (ללא צורך במכירה), לפחות כל עוד שוק הפירות בא"י נשלט בידי הגויים[14].

רב נוסף הנמנה על סיעת המתירים, שאף היה מעורב בפועל – אם כי מאחורי הקלעים – בפולמוס תרמ"ט, הוא הרב חיים אלעזר וואקס מקאליש, חתנו של הר"י מקוטנא. אמנם לא זכו להשתמר בידינו כתביו בעניין ההיתר, אך מעורבותו בו מוכחת ללא ספק, כפי שתיאר הרב שמואל מוהליבר:

"בראשונה התועדתי בוורשא עם הגאון הגדול הצדיק מו"ה יהושע אב"ד דקוטנא ז"ל, וצרפנו את הגאון מ' שמואל זאנוויל נ"י להיות ב"ד של שלשה, והתרנו העבודה בשמיטה בשנה הנ"ל עפ"י שטר מכירה שיעשה בב"ד של ירושלם. אח"כ הסכימו אתנו גם הגאון הגדול מקאוונא שליט"א, **הגאון הגדול מו"ה חיים אלעזר וואקס ז"ל אב"ד קאליש**, הגאון הגדול מו"ה מרדכי עליאשברג ז"ל מבויסק, ועוד גאונים אחדים..."[15]

"הכי אינו יודע שגם אחינו, הגאון הצדיק מוה"ר ז"ל האב"ד דקוטנא, **וחתנו הגאון האב"ד דק"ק קאליש ז"ל**, והגאון הצדיק האב"ד דק"ק בויסק ז"ל, ואנכי הח"מ ועוד הרבה גאונים, **אשר מונח בידי קונטרסיהם משנת תרמ"ח**, וגם משנה שעברה, וביחוד היתר הנדפס ממרא דאתרי' דהספרדים בירושלים, גם אנחנו לא היינו מקילים חלילה בדבר גדול כזה לו לא הי' בידינו דבר ברור להתיר..."[16]

אשר לפנינו..." ('המליץ' ט"ו טבת תרמ"ט [שנה 28 גליון 268], נדפס שוב בספרו של א"מ גנחובסקי, 'רבי מרדכי עלישברג', ירושלים תרצ"ז, עמ' פ"ג–פ"ד). בהמשך דבריו העלה הר"מ עליאשברג ביקורת חריפה כנגד רבני ועסקני היישוב הישן, וטען שתמיכתם בשובתים נובעת משאיפה למוטט את היישוב החדש, כדי שלא ייפגעו 'כספי החלוקה'; בתגובה לדבריו יצאו רבני ירושלים בהתקפת–נגד זועמת ובוטה מאין כמוה, וטענו שתוכן וסגנון ההאשמות מעמיד אותו לצד פורקי העול; למוחים כנגדו הצטרף הר"ש סלנט, ומאידך יצא הר"ש מוהליבר במכתב חיזוק ומחאה כנגד המתקיפים (לתיעוד הפרשה, והפניה לרוב המקורות המרכזיים, ראה: י' קלויזנר, 'מקאטוביץ עד באזל' כרך ב', ירושלים תשכ"ה, עמ' 346–340. עוד יש להוסיף על דבריו, אך אין כאן המקום).

[14] "מיהא דבר זה עמא דבר שלא לנהוג שביעית באה"ק בזה"ז... דחיי נפש הוא, דאל"כ מה יעשו אחב"י הדרים שם דאין בכוחם לאסף תבואת וכל מיני מאכל משנה העבר, וגם אין בידם להביא מחו"ל... וודאי בכה"ג לא אסרו וקרוב להיות גם בכלל סכנת נפשות, לכן א"א לאסור. אבל סחורה אין להתיר בפירות שביעית" (שבילי דוד חלק רביעי – יו"ד, פרמישלא תר"מ, כללי חובת קרקע פרק ג' אות י"ג [דף כ"ט ע"א]).

[15] מתוך איגרת היתרו לשמיטה תרנ"ו, מתאריך י"ח תמוז תרנ"ה (נדפסה על ידי מ. פרידמן בקובץ המחקרים 'שלם' כרך א', ירושלים תשל"ג, עמ' 478–476). נציין עוד שמתוך שבעה מכתבים בנושא שנדפסו בספרו של הר"י מקוטנא, ארבעה מופנים אל חתנו הרח"א וואקס, ומעידים אף הם על השתתפותו הפעילה בדיוני ההיתר – דבר שנעשה לבקשת הר"ש מוהליבר (כנזכר בשו"ת ישועות מלכו יו"ד סו"ס נ"ה, וראה גם סי' נ"ח).

[16] מכתב לייעקב ברודא, מובא בספרו של א"ז לוין–אפשטיין, 'זכרונותי', תל אביב תרצ"ב, עמ' 201. ראה גם 'אגרות הרב ניסנבוים', ירושלים תשט"ז, עמ' 36. יצויין עוד שבפרדסי האתרוגים בכפר חיטין, שהיו

מן הצד, בין התומכים מאחורי הקלעים בהיתר תרמ"ט יש להזכיר גם את הרב יצחק יעקב ריינס אב"ד לידא; בעקבות פניית 'חובבי ציון' בחורף תרמ"ח החל גם הוא לעסוק בשאלת השמיטה, ואף אמר ש"ראשית עבודתי [זו] בענין השמיטה תתן תקוה בלבי כי בע"ה תצא השאלה להיתר לטובת הקולניסטים", אך כששמע שהרי"א ספקטור כבר הורה להיתר בשאלה זו, חדל מעיסוקו, שכֵּן "דברי הרב מקאוונא אינם צריכים חיזוק"[17].

כמו כן, היות שבחר הרד"ס להזכיר את הרב טוביה רוזנטל מירושלים, שהתנגד להיתר והדפיס בוורשה תרנ"ה את הקונטרס 'הלכה מבוררת' (ראה בפרט עמ' 6–3), היה עליו להזכיר מנגד את הרב יהונתן אבלמן, מו"צ בביאליסטוק ואחיינו של ר' ישראל סלנטר, שתמך בהיתר המכירה והדפיס בוילנה תרמ"ט את הקונטרס 'תורת יהונתן' (ראה בפרט סוף פרק י', עמ' 82–80) – וכך הלאה[18].

בבעלות הרח"א וואקס, המשיכו הפועלים היהודים לעבוד גם בשנת תרמ"ט – ראיה נוספת לכך שהוא תמך בהיתר הלכה למעשה (כפי שציין קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל ח"ב עמ' 336).

[17] דיווח בנו, משה ריינס, 'המליץ' כ"ה שבט תרמ"ח [שנה 28 גליון 21] טור 211–210 (עיי"ש); ראה גם דברי מל"ל בשלהי חורף תרמ"ח: "הגאון ריינעס מלידא הבטיח לי בהיותו פה לפני איזה שבועות לעורר את לב רבנים ידועים להתיר את השמטה בשנה הבאה ('כתבים' כרך ב' טור 328). תמיכתו של הרי"י ריינס בהיתר קיבלה ביטוי גם לקראת שמיטה תרס"ג, במכתב ששלח לאדר"ת, בו בירר האם גם הפעם יש צורך להזדקק להיתר (אגרות לראי"ה [מהד' ירושלים תשנ"א, וכן להלן] עמ' תקנ"ב–תקנ"ד).

[18] להשלמת התמונה בתחום הקונטרסים, יש לציין את הרב יחיאל מיכל וולפסון אב"ד יאנישוק, שהתנגד להיתר, והדפיס בווילנה תרמ"ח את 'קונטרס זכר לשביעית' בתוך שו"ת שפת הים חלק ב' (ראה בפרט אותיות ס"ה–ע"ב [עמ' 41–36]. למכתבים נוספים שלו בענייני היתר תרנ"ה, ראה קובץ 'נזר התורה' שנה שמינית גליון ג' [ירושלים, טבת תשס"ח], עמ' ל"א–ל"ב), וכן את הרב יהושע השל מרגליות אב"ד וישנובה, שהדפיס באותה שנה ומקום את קונטרס 'קול התור', בו התנגד בתוקף להיתר גמור של השמיטה (ללא מגבלות), ומאידך גילה נכונות לדון בדרכי היתר למיניהן (עבודת נכרי בשדה ישראל, עבודת ישראל בשדה הפקר), ומן הצד השני את ר' מאיר הלוי לוין מפינסק, שהדפיס (בכינוי 'הרמ"ה') בברדיצ'ב תרמ"ט את קונטרס 'מאמר על עניין השביעית בזמן הזה', בו חיזק את תוקף ההיתר, ואת ר' חיים יעקב הכהן מצפת שהדפיס בקרקא תרמ"ט את קונטרס 'חוק השמיטה' (בתוך ספרו 'אמרי שבת', עמ' 175–163), בו השיג על רבנים שהתירו עבודת ישראל, ומאידך התיר את עצם המכירה. בנוסף לאלה הופיעו כמה קונטרסים בירושלים תרמ"ח–תרמ"ט, מי להיתר ('דבר השמיטה', ר' יצחק הירשנזון) ומי לאיסור ('דבר בעתו', הרב יעקב אורנשטיין; 'קדושת א"י בזמן הזה', הרב חיים אליעזר הויזדורף; 'דבר השמטה', הרב אליעזר וולנשטיין; שני הראשונים מגיבים ל'הרמ"ה'). המשותף לרוב הקונטרסים הללו, הוא שמחבריהם היו בדרך כלל רבנים צעירים שטרם פקע שמם, מהם בני וקרובי רבנים ידועים יותר – ובהקשר זה יש להזכיר גם את הרב צבי הירש רבינוביץ' [=ספקטור] שהיה אז אב"ד מיטוי, ואת הרב יהונתן עליאשברג אב"ד ווילקוביסק, שעסקו אף הם בסידורו של ההיתר (ראה 'כתבים' כרך ב' טור 402–401, 486, 442) – ולרוב הקונטרסים נודעה איפוא חשיבות משנית בלבד.

מלבד בעלי הקונטרסים הללו, יש להזכיר כמה וכמה רבנים שפרסמו בעיתוני תרמ"ח מאמרי תמיכה בהיתר המכירה, ובראשם הרב יעקב מרדכי הירשנזון מירושלים ('הצבי' ט"ז טבת–ד' ניסן תרמ"ח [שנה רביעית

כאן גם המקום לציין שלמרבה הצער, אז כהיום, ניתן להיתקל בזלזול כלפי רבנים ספרדים מצד חלקים בציבור החרדי–אשכנזי, ובתולדות פולמוס השמיטה הדבר מתבטא בהתעלמות מהעובדה – אותה הזכיר גם הרד"ס – שגדולי הרבנים הספרדים בירושלים, הרב יעקב אלישר ובית דינו ועמם הראשון לציון הרב רפאל מאיר פאניז'יל, תמכו בהיתר המכירה ואף היו אלה שהפעילוהו בתרמ"ט[19]. מן ההכרח להזכיר דברים שלא היינו מצטטים אותם מפני חריפותם, אלמלי אמרם לא אחר מהרב יהושע מקוטנא:

"...בפרט כי גדולי רבני ספרד, **אשר צפרנם עבה מכריסם של חכמי אשכנז**, הם מתירים שיעבדו הנכרים בשביעית ע"י מכירה... ואיך נוכל לעשות תורתם פלסתר. והאמת כי ע"י פחזותם של האשכנזים יצא מכשלה גדולה..."[20]

במכתב מוקדם יותר, ששלח הר"י מקוטנא לרב שמואל מוהליבר בי' סיוון תרמ"ח, ולא נדפס בספרו – ולפיכך איננו ידוע ברבים – כתב הוא דברים תקיפים לא פחות:

"...וב"ה שלא השבית גואל ומושיע להעניים, כי קמו גדולי חכמי ספרד אשר באה"ק להם למושיע, למען יוכלו להסתופף באה"ק, וכ"כ במכתבי הקדום שזאת העצה לבדה היא להם. ומה שכ"ת גמגם יען כי חכמי אשכנז לא הסכימו ע"ז ודרכם לימשך אחרי

גליונות ה'–ז', ט'–י"ב, ט"ו] עמ' כ"א–כ"ד, כ"ז–כ"ח, ל"ה–ל"ו, ל"ט–מ', מ"ג–מ"ד, מ"ז–מ"ח, נ"ח–ס'; חלק מהדברים נדפס שוב בקונטרס הנ"ל של בנו, ר' יצחק הירשנזון, וראה גם מאמרו של בנו השני, הרב חיים הירשנזון, 'הצבי' י"ד שבט תרמ"ח [גליון ח'] עמ' ל"א–ל"ב), וכן הרב יום-טוב ישראל שיריזלי, ראב"ד במצרים ('הצבי' כ"ט טבת תרמ"ח [שנה רביעית גל' ז'] עמ' כ"ח, וקובץ 'תורה מציון' שנה א' חוברת ד' [טבת–אדר תרמ"ח] סי' ח' [דף ט"ו–ט"ז] וסי' י"ז [דף כ"ח]), הרב מאיר טוביה ליוון רבה של ווילקי (ראה 'המליץ' א' אדר תרמ"ח [שנה 28 גליון 26] טור 266), הרב יצחק וולף אולשוונגר מפטרבורג ('המליץ' כ"ז שבט תרמ"ח [שנה 28 גליון 23] טור 230–229, ט' אדר [גליון 33] טור 346–345), ר' אברהם דב הכהן מירושלים ('המליץ' כ"א שבט תרמ"ח [שנה 28 גליון 18] טור 179–178), ועוד; ומאידך ראה מאמרו של ר' יעקב ב"ר חיים סלנט המשיג על היתר הר"י אלישר ('חבצלת' ז' אייר תרמ"ח [ירושלים, שנה 18 גליון 23] עמ' 179–178). אף למאמרים אלה נודעה על פי רוב חשיבות משנית בלבד (בדומה, להבדיל, לחלק מן השמות החתומים על כרוז האיסור של רבני ירושלים).

[19] ידיעה ראשונה על היתרם נתפרסמה ב'הצבי' ד' ניסן תרמ"ח [ירושלים, שנה רביעית גליון ט"ו] הוספה עמ' 1, ותשובת ההיתר נדפסה ב'הצבי' י"א ניסן תרמ"ח [גליון ט"ז], הוספה ב', ושוב בשו"ת שמחה לאיש, ירושלים תרנ"ג, יו"ד סי' כ"ו (קונטרס שנת השבע, עמ' ק"ז ע"א – ק"ט ע"ב). בסוף התשובה מובאת הסכמת הרב פאניז'יל: "...ואמינא ולא מסתפינא כי הדין דין אמת ככל אשר הורה מר... ואף ידי תכון עמו להלכה ולמעשה ואין דבריו צריכים חיזוק". ראה גם 'הצבי' י"ט אב תרמ"ח [גליון כ"ט] עמוד השער, שם דווח "שנעשה המכר של כל המושבות, הן בערכאותיהם בנימוס והן בבית דין הגדול של הספרדים בעיקו"ת ירושלים ת"ו, כדין וכהלכה". למכתב נוסף של הר"י אלישר בעניין ההיתר, ראה 'הצבי' ט"ז אייר תרמ"ח [גליון י"ח] עמוד השער.

[20] שו"ת ישועות מלכו סי' נ"ג. ציטוט זה זעזע לימים את הרב בנימין זילבר, שראה זאת בתשובת הרב עובדיה יוסף, ותמה עליו: "היאך יתכן לכתוב זלזולים כאלה... על גדולי ישראל כדור דעה שכל העולם מזכירים את שמם בחרדת הקודש, ומי הוא המוסמך ליתן ציון מי הוא יותר גדול, אף שמביא [=הרב עובדיה יוסף] לשון זה משו"ת ישוע[ו]ת מלכו" (שו"ת אז נדברו ח"ד סי' מ"ה [עמ' קכ"ב]).

> אשכנז, תמהני, שזה בדברים שנהגו בחו"ל... לא כן בדבר שלא נהגו כלל בחו"ל... ודאי יש להם רשות לעשות בדינים אלו כפי אשר נ"ל וע"פ הרוב, **מה גם כי מי שיש לו ידיעה קצת ידע כי על חכמי ספרד יותר יש לסמוך, וד"ל...**"[21]

בשולי כל המובא כאן, אם נמנה את דעות גדולי הפוסקים שמעורבותם בפולמוס תרמ"ט קיבלה בשעתו ביטוי ממשי, נמצא שמספר האוסרים והמתירים היה כמעט שקול; מצב זה נשמר גם בשתי השמיטות הבאות, כשמדי פעם מתפרסמת דעה נוספת מאחד הפוסקים להתיר או לאסור. אולם מצב מיוחד נוצר בשמיטה תר"ע, בה הביאו מאמצי הרידב"ז (ולצידו הרב נחום ווידנפלד) לפרסום דעתם של כחמישה–עשר רבנים מאירופה המתנגדים להיתר, חלקם מחשובי הפוסקים, לצד כרוז איסור חוזר מצד רבני ירושלים, כשמנגד ניצב הראי"ה קוק כמעט לבדו, ואילולי עמידתו האיתנה והעיקשת סביר להניח שהיתר המכירה היה בטל לחלוטין. על כל פנים, סקירת דעות גדולי הפוסקים שדעתם בנושא הובעה בין השנים תרמ"ח–תרצ"ה (מתחילת הפולמוס ועד פטירת הראי"ה), מעלה יחס של כמעט שני מתירים על כל שלושה אוסרים, כך שאין שחר לטענה הנפוצה ש"התנגדו לדבר גדולי הדור שעבר רובם ככולם, ואין המתירים אלא יחידים" ('שנת השבע' עמ' ר"י).

עובדה נוספת שהרד"ס מתעלם ממנה, היא שלאחר שחותנו של הראי"ה, הרב אליהו דוד רבינוביץ'–תאומים, עלה לארץ, הוא החל לתמוך בהיתר המכירה, ואף הורה בשמיטה תרס"ג להתיר במקומות שנהגו כן בשמיטה הקודמת – כל זאת בהסכמת הר"ש סלנט, ועל סמך היתרו של לא אחר מאשר הרי"ל דיסקין, שבשמיטה תרנ"ו התיר לרבה של יפו הרב נפתלי הרץ הלוי לבצע מכירה! אמנם היתר מוגבל בהרבה מזה של הרי"א ספקטור, אך על כל פנים היתר, בניגוד לאיסור המוחלט בתרמ"ט. כך כתב האדר"ת לראי"ה:

> "והגאבד"ק מיפו נ"י (=הרב נפתלי הרץ הלוי) כ' לי שכבר הורה הגריל"ד (=הגאון ר' יהושע לייב דיסקין) ז"ל בהשמיטה שלפני' לסמוך עליהם, ואמר שמי שיסמוך עליהם מי יוכל למחות בידו, וכן נעשה, וג"א השבתי ג"כ בפשיטות, כבר הורו... אבל חברו עלי מחסידי הגריל"ד ז"ל, שלא ידעו רק מה שיצא לאסור בש' תרמ"ט, למגדר מילתא נגד הפושעים שרצו ממש לעקור מצות שביעית וסמכו ע"ד הגרי"א (=ספקטור) ז"ל. ואם כי הרביתי לדבר בהאסיפה שעשיתי בביתי כי לע"ע גם הוא היה מתיר, וכמו שהרב דיפו כ' לי

---

[21] הובא על ידי מזכירו של הר"ש מוהליבר, הרב יעקב בכרך, 'המליץ' ב' אב תרמ"ט [פטבורג, שנה 29 גליון 158] עמ' 2. יודגש שהר"י מקוטנא ביקר בירושלים למשך כחודש בשלהי תרמ"ו, כך שהכיר מקרוב את הנפשות הפועלות בה – דבר שבא לידי ביטוי בספרו: ראה או"ח סי' מ"ב הממוען לר"י אלישר, אה"ע סי' ב' הממוען לבד"צ האשכנזים, ויו"ד סי ס"ה הממוען לר"ש סלנט. מעניין שדווקא הר"י אלישר זוכה ממנו לתואר "ראב"ד דעיה"ק ירושלים"! ואכמ"ל.

שהתיר לו – הם באחת אינם מאמינים לו, ואין להם אלא מה שהביאו טבלא חתומה בחותמו ועלי' כעשרים רבנים ומופלגים שלא להתיר... ואם שהישוב חרב ח"ו וש' בתי אבות שומרי תורה ותרומ"ע א"ל במה לחיות, זה אין דאגתם..."[22]

מאוחר יותר התייחס שוב האדר"ת לעניין זה, ודבריו כלפי קנאי ירושלים חריפים וחדים כמדקרות:

"הן כתר"ה נ"י צדק מאד במכתבו כי מה לי להשגיח על אחרים וכו', אבל לוא יהיה פה או אז יראה כי לא כן כאשר ידמה הוא כן. ומעריצי הגריל"ד ז"ל כפתן חרש יאטימו אזניהם, וכבר בימי החנוכה נחר גרוני להתווכח איתם... אף כי הרה"ג דיפו זצ"ל (=הרנ"ה הלוי) והרב דפ"ת (=הרב אהרן הכהן אורלנסקי) ועוד שיחיו מעידים מפורש שבשמיטה הקודמת הסכים הגריל"ד לזה, והרש"ס (=הרב שמואל סלנט) נ"י הראה בעצמו את המהרי"ט. ואותם בני צרויה הנלהבים קשים ממני, וחלילה לי להמשיך עלי דבתם, כי גם הגריל"ד ז"ל סבל באחרית ימיו מהם ל"ע, ואין קץ למעשי אנשי רע"[23]

---

[22] אדר היקר עמ' פ"ד, והשווה אגרות הראיה ח"א עמ' שע"ז. ראה עוד שם עמ' רנ"ח וכן קונטרס הוראות שעה לרי"צ הלוי (חתנו של הרנ"ה), ירושלים תרס"ט, עמ' קט"ו–קט"ז ועמ' קכ"א–קכ"ב (ראה גם כתב ידו שפורסם בקובץ 'נזר התורה' הנ"ל [טבת תשס"ח] עמ' ל"ג–ל"ד). עדות זו באשר להיתר המוגבל שאישר הרי"ל דיסקין, מקבלת אישוש נוסף ממכתב ששלחו רבני ירושלים האשכנזים לרנ"ה הלוי בשלהי תרנ"ה, בו ביקשו ממנו להילחם בשמועות הטוענות "כי הרבנים בירושלים ת"ו יתירו את השמיטה", היינו היתר מוחלט וללא הגבלות – ובתוך דבריהם הזכירו "**את אשר התרנו לצורך שעה לבל ימוטו ח"ו מוסדי הישוב**" ('מרא דארעא ישראל' חלק א', ירושלים תשכ"ט, עמ' קפ"ג. למכתב זה הצטרף גם הרי"ל דיסקין). עוד העיד האדר"ת שגם הרב יוסף חיים זוננפלד הסכים שכרוז האיסור בתרמ"ט איננו נוגע לאופן אותו התיר הרי"ל דיסקין בתרנ"ו: "...וטבלה גדולה בידיהם חתום מהגריל"ד ז"ל ויבדל לחיים טובים הגרש"ס נ"י, ועליהם צבא חתומים רבנים ובעב"ח שאין לעשות גם על ידי נכרי שום עבודה בשום הוראת היתר בעולם ... **ואח"ז בא גם הרה"ג ר"ח זאנענפעלד נ"י, אשר גם הוא מהחתומים שמה, ואחרי העיון השיב שאין הסכמת הטבלא** (=לאסור) **שייכת כלל להיתרם של הגאונים האלו**. אך לאשר ברצוני הי' שיסכימו כולם על זה אמרתי לבאר משפט..." (קונטרס הוראות שעה עמ' קכ"א).

[23] אדר היקר עמ' פ"ז. בדומה לכך כתב על הקנאים במכתב שלישי: "כל השקלא וטריא לא נכנס באזניהם, והם באחת: 'הרי כו"ח לפנינו'. הטבלא הזאת חמורה מעיקרי תורה..." (קונטרס הוראות שעה עמ' קכ"א). האדר"ת גם הסביר כיצד המשיך את הוראת הרי"ל דיסקין גם בשמיטה תרס"ג: "ואחרי שכבר יצאה הוראה מלפניו בשנת תרנ"ו לעשות המכירה בא"א, בודאי יוכל לעשות גם עתה כן, למכרם על מנת לקוץ ועם קרקע שיעור היניקה, וכאשר הסכים לו הגריל"ד זצ"ל. **ואם שלא החליט לדורות כן, הרי עכ"פ אז הסכים מפני שעה"ד, ק"ו לשנת השביעית הבעל"ט לפי מצב העובדים בעת הזאת, ד' ירחם**" (שם). גם הראי"ה, בשמיטה תר"ע, המשיך למעשה את היתרו של הרי"ל דיסקין, אך הצניע את הדבר מפני הקנאים, כפי שהסביר: "ובשו"א לא הי' מועיל כלל להכריז ולהודיע שהוסכם ההיתר ע"פ הגרי"ל זצ"ל, מפני שהיו מוכנים להכחיש דבר זה בפומבי, וכאשר אין לנו שום כת"י מכתי"ק בהסכמת ההיתר, קלה היא מאד ההכחשה, וגם כמ"ח הג' זצ"ל (=האדר"ת) סבל מהכחשה זו..." (אגרות הראיה ח"ב עמ' א'–ב').

למותר לציין שעדות זו הופכת על פניה את טענת הרד"ס ש"הרב דיסקין התנגד בחריפות להיתר מכירה, והתמיכה שהוא נתן היתה תמיכה בהצעה חד פעמית"; לדעת האדר"ת, דווקא ההתנגדות הנחרצת בתרמ"ט היתה "למיגדר מילתא", ואילו באופן עקרוני לא שלל הרי"ל דיסקין הפעלת היתרים מסויימים בשמיטה לפי צורך השעה[24], ולפיכך היה האדר"ת משוכנע שגם בתרס"ג הוא היה מתיר את שהתיר בתרנ"ו. מעבר לכך, כנזכר לעיל, גם הרב שמואל סלנט משך אז את ידו מההתנגדות התקיפה של תרמ"ט, והסכים שיש לסמוך שוב על היתר הרי"ל דיסקין. כך מעיד האדר"ת במקום אחר:

"דברתי עם כ' הגאון סבא קדישא הרש"ס נ"י איזה אופן נוכל להקל חומר השביעית מפני פק"נ... וספרתי לו כל אשר דברתי עם כ' חותנו (=הרנ"ה הלוי) ... בפרטי ההיתר אשר הגאון הבריסקי (=הרי"ל דיסקין) הסכים לו, ונענע לי כי יפה אמרתי לחותנו זצ"ל, כי כאשר עשה אז בשנת השביעית הקודמת (תרנ"ו) כן יעשה גם עתה"[25]

ספקולציות בדעת הרי"א ספקטור

בהמשך המבוא מתאר הרד"ס את התנהלות הראי"ה קוק בפולמוס שמיטה תר"ע:

"בזמן שהוא חי ברוסיה הוא התנגד להיתר המכירה – 'דעתי אז נוטה להאוסרים'. לקראת שנת השמיטה תר"ע לחצו עליו להתיר את מכירת הקרקעות. הלחץ היה כל כך גדול עד שהוא אמר שאם היו נותנים לו סך ... [כסף] לחודש מאיזה ישיבה בירושלים היה עוזב את מקומו [כרבה של העיר יפו] בשביל זה הענין של שמיטה וישב בין לומדי הישיבה', אולם עקב המצב הכלכלי הקשה בארץ הוא התיר את המכירה"

---

[24] דעה זו מקבלת ביסוס בין השאר משמועה נוספת שנמסרה בשם אחד ממקורביו של הרי"ל דיסקין, כפי שהביאה הרב אברהם שפירא: "שמעתי מהרב מטפליק הגר"ש פולנסקי זצ"ל, ששמע מר' משה שוחט יד ימינו של הגרי"ל דיסקין, שיש ענין לחפש היתר לאכרים שלא יעמדו בשמירת המצוה, אבל יש גם צורך לפרסם התנגדות למתן היתר, שלא ישתקע הדבר, וידעו שזה רק היתר מדוחק וצורך השעה" (קובץ 'תורה שבעל פה' כ"ח, ירושלים תשמ"ז, עמ' 2. עוד יש להאריך בנושא השמועות סביב דעת הרי"ל דיסקין, אך אכ"מ).

[25] קונטרס הוראות שעה עמ' קכ"ה. אגב, כל המובא לעיל סותר מן היסוד את דברי הרבי מסטמאר בקונטרס שלוש התשובות עמ' ע"ה–ע"ו, או שאר הנסיונות לטעון שהרי"ל דיסקין חזר בו מהיתרו זה, ואכמ"ל. באשר לר"ש סלנט, הגם שכאמור תמך בהיתרו של הרי"ל דיסקין (ואף התיר יותר ממנו; ראה דברי הרנ"ה הלוי, קונטרס 'בצאת השנה' [תשי"ט] עמ' ע"ח), הוא הוסיף להתנגד בתוקף להיתר כללי כדוגמת זה של הריא"ס – ואף אמר לראי"ה שאין זה בבחינת "מוטב שיאכלו בשר תמותות שחוטות", אלא "ההיתר הוא בשר נבלה" ('חבצלת' י' אב תר"ע [ירושלים, שנה 40 גליון 52] עמ' 2; לפי הנאמר שם, נכתו במקום הרידב"ז, הרב חיים ברלין, הרב יצחק וינוגרד ואחיו הרב יוסף אליהו וינוגרד. יחד עם זאת יש לציין, שכשהציע הר"ח ברלין לר"ש סלנט לפרסם בחו"ל כרוז לתמיכה בשובתים בשנת השמיטה, התנה זאת האחרון בכך שגם הראי"ה יצטרף עמם: מכתב הרי"א וינוגרד מח' אייר תרס"ט, אגרות לראי"ה עמ' פ"ז. ואכן הראי"ה הצטרף, כנזכר במכתבו שנסמן לעיל בהערה 8, המופנה לר"ח ברלין והר"ש סלנט).

תיאור זה – הנשען גם הוא על הרידב"ז – הינו מסולף בהחלט[26]. הרי הנימוקים והמניעים לתמיכתו בהיתר, כ'הוראת שעה', הוסברו במפורט על ידי הראי"ה **בעשרות** איגרות וסימנים ברחבי כתביו, והדברים ידועים ואין טעם להאריך בהם שוב, ובוודאי שלא ניתן לתלות בהם טענות ספקולטיביות כגון אלה[27]. אמנם, הטענות הללו מבוססות על דברי הרידב"ז, בהקדמתו לפירוש 'בית רידב"ז' על הספר 'פאת השולחן' (ירושלים תרע"ב); ההסתמכות על הרידב"ז מהווה לכאורה 'תעודת-ביטוח', שהרי הדברים נאמרו כעדות אישית של רב גדול ומפורסם – ולפיכך הם בוודאי נכונים. אולם למרבה הצער, עיון בהקדמת הרידב"ז מגלה כמה בעיות, המקשות את היכולת להסתמך על דבריו כמקור לתיאור פולמוס תרמ"ט והתנהלות הראי"ה בפולמוס תר"ע.

ראשית, כך מתאר הרידב"ז את מעורבות הרב יצחק אלחנן ספקטור בפולמוס תרמ"ט:

> "...ובתחבולות ומרמה הטעו את הרב הגאון ר' יצחק אלחנן מקאוונא ז"ל בהציעם לפניו אשר אם ישמרו השמיטה יש בזה סכנת נפשות... מפה היו יהודים בקאוונא לאחר המעשה ושאלו אותו כיצד התיר דבר האסור הזה, וענה להם אשר הכופרים הטעו אותו שהוא פיקוח נפשות. ועכ"ז לא הורה אלא מפורש הוראת שעה בלבד, וגם על הוראת שעה הזה יצאו אז כל גאוני הזמן, כמו הגאון הק' רי"ל דיסקין והגאון ר' יוסף דוב ז"ל והגאון נצי"ב ז"ל ועוד כל גאוני הזמן, אשר קטנם עבה ממתניו... והרשעים הללו הרימו על נס את הרב דקאוונא כמו באמת היה רשכבה"ג כביכול, והמכ"ע הטמאים לא קיבלו דברי גדולי הדור זי"ע ויצאו והתירו שביעית"

הדברים ששמע הרידב"ז מפי אנשים יוצאי קובנה, משקפים את השמועות שרווחו בקרב הציבור הארץ-ישראלי המתנגד להיתר המכירה, לפיהן לא רק שתמיכתו של הרי"א ספקטור בהיתר הושגה באמצעות הטעייתו, אלא גם שהוא עצמו הודה בכך לאחר המעשה. לשמועות אלה היה כנראה בסיס מסויים, אם כי מצומצם למדי[28]; על כל פנים,

---

[26] מדוע לא ציטט הרד"ס את המשך הדברים אחרי "דעתי אז נוטה להאוסרים"? הרי הראי"ה מוסיף ומסביר שנטיה זו נבעה מאי-הכרת המצב לאשורו (אגרות הראי"ה ח"א עמ' רנ"ח). יש להעיר גם שהאמירה הנ"ל מכוונת כנראה לשתי השמיטות הראשונות (תרמ"ט, תרנ"ו), בעוד שלקראת השמיטה השלישית החלה דעתו של הראי"ה לנטות להיתר – עוד בהיותו בבויסק – כמפורש בבירור הלכה שכתב בשנת תר"ס: "ועתה אם באמת גדול הדחק עד שתלוי בזה ח"ו חורבן הישוב, נראה דיש להתיר..." (משפט כהן סי' נ"ח).

[27] על מנת שלא לצאת בלא כלום, נַפנה למאמרו של ידידנו שאול עבדיאל, "היתר המכירה או אוצר בית דין? שיטת מרן הראי"ה קוק זצ"ל", 'עלוני ממרא' גליון 120 [קרית ארבע תשס"ז], עמ' 60–51. ראה גם חוברתו של ד"ר חגי בן ארצי, 'הראי"ה קוק בפולמוס השמיטה', ירושלים תשס"ז, המוקדשת לניתוח המבוא ההלכתי של 'שבת הארץ' וחילופי המכתבים בין הראי"ה והרידב"ז.

[28] מקורה של שמועה זו, ככל הנראה, הוא הרב ישעיה הלוי הורביץ – תלמידו של הרידב"ז בצפת – ששמע מאביו, הרב אשר יחזקאל הורביץ, על פגישתו עם הרי"א ספקטור: "סיפר לי אא"מ ז"ל, שבהיותו

המבקש לטעון שהרי"א ספקטור הסיק לבסוף שתמיכתו בהיתר המכירה היתה מוטעית בכללה, והודה ש"הכופרים הטעו אותו שהוא פיקוח נפשות" ובעצם לא היה זה פיקוח נפש – כפי שטען הרידב"ז – יהיה מוכרח להניח שבעקבות גילוי הטעות חזר בו הריא"ס מתמיכתו בהיתר. האם כך אירע? אם נשאל את הריא"ס עצמו, התשובה תהא – **לא ולא!** כך היו דבריו במכתב מתשרי תרנ"ו לרנ"ה הלוי מיפו, חודשים ספורים לפני פטירתו: "במה שדרש ממני ע"ד השמיטה, הנני להשיבו כי לא חדשתי עתה שום דבר, **וכמו שיצא ממני דעתי בשנת השמיטה העבר כן דעתי עתה בלא שום התחדשות**"[29]. במכתב נוסף מאותה תקופה, מכ"א סיוון תרנ"ה, שנשלח למפקח על המושבות מטעם הברון רוטשילד, הרחיב הרי"א ספקטור את הדיבור על המשך תמיכתו בהיתר:

> "...גם בשנת השמיטה הקודמת נשאלתי על עניין הזה בשנת תרח"ם, ויען שראינו אז כי הדבר נוגע לפקוח נפשות רבות עניים ואביונים שלא יתמו לגווע ח"ו ולא ינתשו מנחלתם באה"ק חלילה, ע"כ הסכמנו אנכי עם עוד רבנים גאונים להתיר באופנים אלו... אף כי בשנת תרמ"ח הנ"ל הי' מפורש שההיתר הזה הוא רק על שנת השמיטה של שנת תרמ"ט לבדה, אך יען שבהמשך הזמן מאז ועד עתה נתרבו ב"ה הרבה מן אחב"י שהתישבו באה"ק על אדמת הקודש, וגם עתה ענין הזה לפקוח נפשות רבות עניים ואביונים שלא יסבלו חרפת רעב ח"ו, ע"כ דעתנו להחזיק בההיתר ע"פ הפרטים הללו גם בשנת השמיטה דשנת תרנ"ו הבע"ל, וכדעתי אז כן דעתי עתה..."[30]

דברי הרי"א ספקטור במכתב זה, בו חזר על נימוק ההיתר משום פיקוח נפש לבני המושבות, מפריכים מאליהם את טענת הרידב"ז כאילו הלה הודה לימים שהיתרו

בחו"ל נסע לעיר קאוונא לראות ולהכיר את גאון הדור הר"ר יצחק אלחנן ז"ל... ודבר עמו בעניני א"י ת"ו, ואמר לו [=הריא"ס] שבהיתר השמיטה למכור את הקרקע לנכרי רימו אותו כי אמרו לו שאם היהודים לא יעבדו את שדותיהם שנה א' אזי הממשלה תקח אותן" ("סיפורים מכת"י הרה"ג מוהר"ר ישעיה הורביץ זצ"ל אבד"ק צפת", מובאים בספרו של מחותנו, הרב אברהם הלוי מהודר, 'לקוטי אברהם', תשמ"ז [ללא ציון מקום], עמ' ר"ח–ר"ט. מכלל הסיפורים ניכר שלא נכתבו בדייקנות יתירה, בלשון המעטה, ובנוסף הם הועלו על הכתב רק לאחר עשרות שנים, אך אחרי הכל עדות זו מובאת מכלי ראשון). דא עקא, חשש זה אינו מוזכר ואינו רמוז בכל מכתבי הריא"ס בעניין ההיתר.

[29] קונטרס הוראות שעה עמ' קכ"ה. גם האדר"ת ידע על כך, וכתב: "הגאון דקאוונא ז"ל השיב למכור הקרקע... טעמו לא ראינו ורק פסקו בקצרה **כמו שהשיב בשתי שמיטות**" (אדר היקר עמ' פ"ה). יצוין שהרנ"ה הלוי ביקש מהריא"ס שלא לפרסם שוב את היתרו, מפני שכבר הושג היתרו (המוגבל) של הרי"ל דיסקין, אך הריא"ס דחה את בקשתו (קונטרס הוראות שעה עמ' קכ"ה; וראה דיווחו של הרב יצחק ניסנבוים בכ"ב סיוון תרנ"ה, שהר"ש מוהליבר קיבל עתה מכתב מהריא"ס המודיע "כי הוא מקיים ומאשר את היתרו העבר": אגרות הרב ניסנבוים עמ' 32).

[30] קובץ 'אורייתא' גליון י"ט [תשנ"ו] עמ' שנ"ה. כמו באיגרת ההיתר מתרמ"ט, גם בסיום מכתב זה חזר הריא"ס על ההצהרה "כי ההיתר הזה הוא רק על השמיטה דשנת תרנ"ו הבע"ל" – על מנת שלא ייתפס הדבר כהיתר קבוע לדורות. מכתב כמעט זהה נשלח על ידו באותו יום לראש ועד חובבי ציון באודסה (ראה קובץ 'אורייתא' גליון ט' עמ' רל"ו–רל"ז).

בתרמ"ט נשען על בסיס מוטעה[31]. גם אם גילה הריא"ס לרב הורביץ שהוא החזיק תחילה במידע שגוי בנוגע לפרט כלשהו, מתברר שלא היה זה בעיניו הנימוק העיקרי לצורך בהיתר, וחשש פיקוח־הנפש לבני המושבות היה קיים לדעתו גם בלאו הכי, וממילא ההיתר היה ונותר בעיניו מוצדק לחלוטין.

לגופו של ענין, בעוד שמתוֹכֶן איגרת ההיתר כשלעצמה היה ניתן להתרשם שידיעותיו של הריא"ס על הנעשה בארץ הן כלליות בלבד – ואולי מפני כך רבו הטענות על שהוטעה – הרי שבחינת היקפן המלא של תכתובותיו סביב היתר המכירה, מעלה קשת מכותבים רחבה להפליא, המפחיתה מאד את היכולת לטעון שהוצג בפניו מידע חלקי ומסולף בלבד[32].

קשה גם להבין את עצם טענת ההטעיה, שהרי שאלה זו – האם השבתת החקלאות תביא לפיקוח נפש – היא שהיתה שנויה במחלוקת עניינית בין מצדדי ההיתר למתנגדיו. ייתכן שהמתנגדים האמינו שאילו היו המתירים מאירופה נמצאים בארץ היו הם משנים את דעתם, בדומה לרב מרדכי גימפל יפה שהתנגדותו להיתר התחזקה לאחר שעלה לארץ בשלהי אלול תרמ"ח – אולם האדר"ת, למשל, גרס ללא היסוס שמדובר בפיקוח נפש, דווקא משום שהגיע לארץ ונוכח במציאות במו־עיניו: "ודעתי עתה שונה הרבה מבשנ' תרנ"ו, שאז נתווכחתי בדובעללן עם הגאבד"ק ביאליסטאק..."[33]. גם הר"י אלישר ממושבו

---

[31] הרידב"ז הרבה להעלות טענות בנוגע להטעייות שונות שהוטעה הרי"א ספקטור; מלבד ההטעייה בשאלת פיקוח הנפש, הוא מזכיר בהמשך ההקדמה הטעיה נוספת: "והפושעים והכופרים הטעו את הרב דקאוונא באמרם לו שבא"י א"צ לעשות קופצע...", ולקראת סוף ההקדמה הוא מזכיר הטעיה שלישית: "...שאם אינן עושים הזמירה פעם אחת ושתים ויותר לא ימות האילן, ולא כמו שהטעו הפושעים את הרב דקאוונא".

[32] קשת זו כוללת בין השאר את: הר"ש מוהליבר, מזכירו הרב יעקב בכרך ובן עירם הרב יהונתן אבלמן; הרב צדוק הכהן והרב יהודה לובצקי מצרפת; הרב ד"ר יהודה אליקים גולדברג ואליהו שייד נציגי הברון רוטשילד; מיכאל ארלנגר ואברהם גרינברג מ'חובבי ציון'; הרנ"ה הלוי מיפו, ואף רבני ירושלים ובראשם הר"ש סלנט, ועוד.

[33] אגרות הראי"ה ח"א עמ' שע"ז, וראה עדות הראי"ה על כך בעמ' רנ"ח. יצוין שגם הר"ש מוהליבר ביקר בארץ, בשנת תר"ן – דבר שלא גרם לו לחזור בו מן ההיתר, בו הוסיף כאמור לתמוך בשמיטה תרנ"ו (ראה למשל מכתבו מח' תמוז תרנ"ה, נדפס ב'היהודי' תר"ע גליון כ"ו ושוב בספרו של הרמ"צ נריה, צניף מלוכה עמ' 285. ראה עוד שו"ת מהר"ש מוהליבר יו"ד סי' כ"ב). למעשה, בלאו הכי היה הרב מוהליבר מעורה מאד בנעשה ביישוב החדש (ראה 'ספר שמואל – זכרון להרב שמואל מוהליבר', ירושלים תרפ"ג, עמ' כ"ד–ס"ט, ע"ג–פ"ו, ועוד), ובפרט במושבות פתח־תקוה ועקרון (וראה מאמרו של אחיעזר ארקין, "הרב מוהליבר ומזכרת בתיה", 'המעיין' טבת תשנ"ג [כרך כרך ל"ג חוברת ב'] 37–24), כך שלא ניתן כלל לטעון לגביו – כמו לגבי שאר רבני 'חובבי ציון' – ש"לא היה בקי בטיב העניין". בין כך ובין כך, עובדה היא שמבין הרבנים שהתירו בתרמ"ט, ועדיין היו בין החיים בשמיטה תרנ"ו, אין ולוּ אחד שחזר בו מן ההיתר.

בירושלים, ציין עוד בתרמ"ט בנימוקי היתרו את החשש "שמא יחרבו המושבות ע"י זה שיעזבום בעליהם... ויחרב כל הישוב"[34]; המחלוקת, אם כן, לא נבעה בהכרח מפערים בהכרת המציאות.

באשר לרי"א ספקטור עצמו, ממכתב ששלח לרב שמואל מוהליבר בד' סיוון תרמ"ח, מספר חודשים לאחר כתיבת ההיתר, מתברר שהוא היה מודע היטב לעובדה שרבני האשכנזים בארץ ישראל – ובראשם הר"ש סלנט והרי"ל דיסקין – מתנגדים להיתר המכירה, ועמד איתם בקשר מכתבים ושמע את נימוקיהם, ואף הכיר את טענתם שנמסרו לו עובדות שקריות! עם כל זאת הוא דחה בתוקף את ההאשמות, והוסיף לתמוך בהיתר:

> "הנני להודיעו כי הגיעני מכתב מן הרב הגאון ר"ש סלאנט נ"י שכותב כי בא לירושלים עה"ק ד"ר גאלדבערג נ"י בשליחות השר הנדיב דפאריז יחי' שיעשה שטר מכירה ע"ד השביעית בב"ד דשם, וכותב הרה"ג ר"ש כי אינו מסכים לזה, לפי דכל שטר דאינו נעשה בערכאותיהם אין בו שום ממשות כלל, וע"כ יהי' המכירה בערכאותיהם דוקא. ואנכי השבתיו כי מספיק דיהי' המכירה בב"ד של ישראל, וכמו שהארכתי בביאור הענין בקונטריסי ב"ה... אחר זה הגיעני מכתבים מן כל הרבנים דכולל פרושים ובד"צ דשם, וחתומים ערך שבעה עשר חתומים הצועקים עלי בקול, ומוכיחים ע"ז בתוכחות וגם אומרים כי אין בזה שום חשש נפשות כלל... ואדרבה זהו טובת הארץ והכולל. וכדרכם ברוב דברים וטעמים אלו, ולא השבתי להם כלל...
>
> וכותב הרב הד"ר גאלד( )בערג אלי כי הב"ד דאשכנזים אינם מסכימים על היתר מכירה בב"ד שלהם, רק דעתם שיהי' הכל עשוי בערכאות דוקא; רק הב"ד דספרדים מסכימים שיהי' המכירה מועיל לעשות בב"ד שלהם. ודרש ע"ז הד"ר הנ"ל אם לנו האשכנזים לילך לב"ד הספרדים, כיון שאנו מחזרים תמיד אחר ב"ד האשכנזים; ולע"ע לא השבתיו עדיין כלל כי לפי הנראה יהא הענין במחלוקת גדולה ח"ו, ויש לי צער מזה כי מעולם לא דמיתי על זה כלל, וגם החתומים על המכתב הגדול הנ"ל יש שם רבנים חתומים מצידו של הגאון ר' יהושע לייב [=דיסקין] נ"י וכותבים כי כן (כי כן) גם דעת הגאון הנ"ל לאיסורא ונמנה ג"כ בהאוסרין. ובמכתבם הגדול מכחישין עיקרי הענין ואומרים שאין בזה הדחק ושקר אמרו השואלים ע"ד השביעית, זהו ג"כ במכתבם, וכדרכם רק בריבות וקטטות"[35]

---

[34] שו"ת שמחה לאיש יו"ד סי' כ"ו (עמ' ק"ז ע"ב).

[35] וממשיך: "וכל זה הנני להודיע למעכ"ת, וגם יודיעני מה הי' תשובת כת"ר להנ"ל וכן מה השיב להם ידידנו הגאון מוהר"י נ"י ממקוטנא, כי בטח דגם להם שלחו המכתבים הנ"ל, ויש לי ע"נ [=עוגמת נפש] מזה, ד' ירחם..." (קובץ 'אורייתא' גליון ט', עמ' רל"ג–רל"ד). ואכן, הר"ש מוהליבר פנה מייד לר"י מקוטנא, וזה השיב לו במכתב תקיף מי' סיוון שחלקו צוטט סביב הערה 21. במכתב נוסף מי"ב סיוון, התייחס הר"י מקוטנא כמעט ישירות לשאלת הריא"ס: "אמרתי לכתוב עוד ולהודיע שלא כתבתי כלום לירושלים ע"ד

בשולי העניין, יש לתת את הדעת על כך שהתייחסותו של הרידב"ז לרי"א ספקטור הינה משונה מעט, בפרט באשר לשימוש בביטוי: "...אשר קטנם עבה ממתניו". הנצי"ב, 'בית הלוי' מבריסק והרי"ל דיסקין נמנו כמובן על השורה הראשונה של גדולי הדור, אבל גלוי וידוע – אז כהיום – שהרי"א ספקטור היה קרוב יותר מהם להיחשב כ'פוסק הדור', וכמעט שלא היה אז משיב הלכה למעשה גדול כמותו, ואין כאן המקום והצורך להמחיש זאת[36]; גם מי שבכל זאת יסבור אחרת, לא יעלה על דעתו לומר ש"קטנם עבה ממותנו"! תמוה גם התיאור ש"הרשעים הללו הרימו על נס את הרב דקאוונא כמו היה רשכבה"ג כביכול"; כינוי הרי"א ספקטור כ"רבן של כל בני הגולה" היה נפוץ כבר בחייו וכל שכן לאחר פטירתו, וזהו מן המפורסמות שאינן צריכות ראיה[37], וכמדומה שלא היה עוד רב בדורותינו – אולי מלבד הרב חיים עוזר גרודזינסקי – שהכינוי 'רשכבה"ג' כה נקשר עמו בתודעה הציבורית כמו הרי"א ספקטור[38].

בעיה יסודית נוספת בתיאור הרידב"ז את פולמוס תרמ"ט, הוא שנוכחים בו רק ה"רשעים" שבאו לשכנע את הרי"א ספקטור מצד אחד, והרבנים האוסרים מצד שני. להיכן נעלמו שאר הרבנים המתירים מאירופה? ולהיכן נעלמו ה'ראשונים לציון' הר"י אלישר והרב פאניז'יל מירושלים? במקום אלה ורבנים נוספים, אנו שומעים פעמיים ש"כל

הפסק והגזרה שגזרו... אבל וודאי אם ירצו האכרים לסמוך ע"ד חכמי ספרד שבא"י, מה טוב" (מובא אף הוא בחלקו ב'המליץ' הנזכר בהערה 21).

[36] למותר לציין שהרבנים המתירים – שהיו בעצמם מזקני הרבנים שבדור – פנו לבקש הסכמה דווקא ממנו, ולא מן הרי"ד הלוי סולובייצ'יק למשל. הנצי"ב עצמו, כשנשאל לראשונה על ידי י.ל פינסקר בעניין השמיטה, השיב "שנודע לנו שנשאל על זה הגאון אב"ד דקאוונא שליט"א, **שהוא קשיש ועדיף מינאי, על כן איני חפץ לקפוץ בראש**, וגם כי גאוני ירושלים תובב"א סמוכים ונראים לחקור בפרטי עבודות הארץ יותר ממני" (מכתב מכ' כסלו תרמ"ח, 'כתבים' כרך ב' טור 393), ובדומה לכך כתב הר"ד פרידמן מקרלין (צוטט לעיל בהערה 9) – ואך למותר להאריך בכל זה. אמנם יש לחדד שאכן היו שניסו לטעון שהרי"א ספקטור מתיר בלי שום הגבלה, וכדי לקדם את מטרותיהם הציגוהו כמי שיכול לבטל את פסקי כל חכמי דורו גם יחד – ומכך הסתייג גם הראי"ה: "ואלמלי נזקקתי להיתר היו אומרים שאינם צריכים לשום היתר, כאשר מרגלא בפומייהו תמיד שרבי י"א ז"ל היה גדול יותר מכל הרבנים שבדור ומי יעמוד נגד היתירו, והיו עושים איזו מכירה ע"י מאן דהו..." (אגרות הראי"ה ח"ב עמ' קצ"א).

[37] אמנם, כיוון שפטור בלא כלום אי אפשר, אציין דוגמא אחת, מקרית לחלוטין: בספרו הידוע 'דרכי תשובה' (ח"א, וילנא תרנ"ג), הדפיס הרב צבי הירש שפירא ממונקאטש הסכמות מכמה רבנים חשובים, אך רק אחד מהם זכה על ידו בתואר "רבן של כל בני הגולה" – הרי"א ספקטור כמובן.

[38] יחסו המוזר של הרידב"ז לרי"א ספקטור מתחדד מעט לאור דבריו באחד המכתבים לראי"ה: "האם באמת ידמה כן כ"ג נ"י, שהרב המתיר קשישאי (=הרי"א ספקטור) היה גדול מכ"ת נ"י בתורה וביראה? ואני לא כן בלבי" (אגרות לראי"ה עמ' פ"ד, עיי"ש). נותר איפוא רק לברר, מדוע היה כך בלבו של הרידב"ז כלפי הרי"א ספקטור, ועכ"פ מובן שהדברים מייצגים את יחסו שלו בלבד כלפיו.

גאוני הזמן" מלבד הרי"א ספקטור אסרו את המכירה – כאילו כל המתירים אינם קיימים; ייתכן שהרידב"ז סבר כך בעקבות נתונים חלקיים שהיו מונחים לפניו, אולם לאור התמונה המלאה אין כל אפשרות להישען על דבריו בפני עצמם.

דברי הרידב"ז על הראי"ה קוק

הרידב"ז אף מוסיף ומתאר, כזכור, שגם תמיכת הראי"ה בהיתר המכירה הושגה בעקבות לחץ וכפיה מצד פורקי העול:

> "וידם נטויה כ"כ בזרוע עד שכפו ההר כגיגית על הרב דיפו שיתיר שביעית [ומעיד אני עלי שמים וארץ שהרב דק' יפו בכה לפני בדמעות שליש, לא כמו בוכה אלא דמעות חמים מאד] ואמר בזה"ל אם היו נותנים לו סך ששה נאפוליון או אפילו חמשה לחדש מאיזה ישיבה בירושלים היה עוזב את מקומו בשביל זה הענין שמיטה וישב בין לומדי הישיבה, ומה יעשה כעת אשר עומד במקום צר שאין דרך לנטות ימין ושמאל [ובשעה שמקיפין לאדם מסביב יקרה לפעמים שאדם עושה לפי שעה דבר שכנגד רצונו וזה גרם לו] וסימן גמור לזה שהגיד לפני הרב הגאבד"ק פעטריסאן כש"מ (א)[י]"ל זעלצער נ"י שדיבר עמו מענין זה והגיד לו שהוא שמח מאד על שיצאו חכמי ישראל בקול רעש אדיר וחזק לנגדו למען שחלילה וחלילה לא ישתקע הדבר ויאמרו שבאמת הותרה השמיטה ח"ו. אך לאט לאט התחיל להטעות א"ע ולעשות סניגורין להתיר אף שאינו ראוי חלילה להורות הוראות עקומות רחוקות מן האמת ולהרחיק את גאולת ישראל"

לכאורה, לפנינו עדות של הרידב"ז ששמע בעצמו מפי הראי"ה דברים חמורים ומשונים – שאילו רק היתה לו פרנסה כאברך בירושלים, היה עוזב את תפקידו כרב יפו והמושבות וחודל מעיסוקו בענייני השמיטה. עדות זו כמובן אינה הולמת שום דבר הידוע לנו על הראי"ה ופועלו כרבה של יפו והמושבות; ולאמיתו של דבר, קריאה מדוקדקת בדברי הרידב"ז מעלה שלא מדובר בעדות עצמית שלו. הוא מספר בסתמא, ללא ציון מקור, שהכופרים הכריחו את הראי"ה להתיר, **ובסוגריים הוסיף** "ומעיד אני עלי שמים וארץ שהרב דק' יפו בכה לפני בדמעות" וכו', היינו שסיפר לו על הלחץ שלוחצים אותו. כאן נגמרות הסוגריים, כלומר **נגמרת עדותו האישית** של הרידב"ז, וממשיך הסיפור שהובא בסתמא לפני הסוגריים, שלחצו על הרב קוק וכו'. כך יש לקרוא את הדברים: "...שכפו ההר כגיגית על הרב דיפו שיתיר שביעית (כאן מובאת עדותו בסוגריים) ואמר בזה"ל אם היו נותנים לו..." וכו'. הוכחה ניצחת שסיפור זה איננו מעדות הרידב"ז עצמו, אלא מסיפורים ששמע מאחרים, עולה מדבריו בהמשך: "**וסימן גמור לזה**, שהגיד לפני הרב הגאבד"ק פעטריסאן" וכו'. אילו כל הסיפור שלפני כן היה מעדותו האישית של הרידב"ז, "מעיד אני עלי שמים

וארץ", מה צורך יש להביא "סימן גמור" כראיה שהדברים נכונים? אלא אין ספק, כאמור, שאת הסיפור שמע הרידב"ז ממקורות כלשהם, שסימוכיהם ואמינותם נותרו בלתי ידועים, ורק באמצע הוסיף, בסוגריים, את שראה בעיניו, וכן את דעתו על העניין ("וזה גרם לו" וכו').

כעת יש לבחון את ההוכחה שמביא הרידב"ז, אותו "סימן גמור לזה" שהסיפור מהימן: עדות הרב יהודה לייב זלצר, מקורבו בצפת ולימים יו"ר אגודת הרבנים דאמריקה וקנדה, שסיפר לו שהראי"ה קוק אמר שהוא שמח על ההתנגדות החזקה נגדו, המונעת מהבריות לטעות ולחשוב שהשמיטה מותרת לגמרי – אלא שלאט החל להטעות את עצמו ולהשתכנע שהדבר באמת מותר. עדות מהימנה לכאורה, אולם ממכתב שנדפס לאחרונה מתברר שכשראה הרב זלצר את הדברים הללו, שהובאו בשמו בהקדמת הרידב"ז, מיהר לשלוח לראי"ה מכתב התנצלות, והודיע לו שמדובר בשיבוש! וכך כתב:

> "אם הדר"ג ראה בהקדמתו של ידידנו הגאון הרידב"ז בספרו החדש שו"ע לשביעית שיצא זה עתה לאור, מצא בודאי איזה דברים מגומגמים בשמי בשם הדר"ג. בטח יבין כבודו מעצמו, אך ליתר בטחון הנני אומר לו מפורש כי **אין בי האשם, לא בעיקר הדפסת הדברים ולא בהגמגום שבהם**. אני כדרכי, ובחפשי לעשות שלום בינו ובין הגאון הנ"ל, מסרתי לו את דברי הדר"ג כמו שהם בתכלית הדיוק כדי שלא יביאו עכ"פ לידי איזה תקלה לאח"ז – אלא שהטעמתי הרגשת נפש הדר"ג במצב הדברים של השמיטה, כדי ביותר להסיר איבה מלבו של הגאון הרידב"ז, אשר בחביונו מקטר כבוד ותהלה להדר"ג, ועד מתי ניזול וניווול? **ובזה מצא סעד להרהורי דברים של דמיונו לשנותם קצת ויצאו מגומגמים**, ואם יש להדר"ג חלישות דעת מזה בבקשה להודיעני..."[39]

---

[39] אגרות לראי"ה עמ' קי"ג. תגובת הראי"ה היתה קצרה: "ע"ד ידי"ע הרידב"ז שי', הס' לא ראיתי, אבל בשום אופן אין מקום לשום קפידא בין אוהבי אמת שכמונו" (אגרות הראיה ח"ב עמ' קכ"ה, וראה מכתבו לרידב"ז שם עמ' קנ"ה: "מה שכתב בהקדמת ספרו לא ראיתי כי לא נתכבדתי ממנו בו, ובהזדמנות לא נזדמן לי. אבל אם כ"ת סובל מתרעומות של חכמים כאלה על שלמד זכות עלי..."). עם זאת, באגרותיו לרידב"ז הביע לא פעם תוכחה מסותרת על כך שהלה מקבל בקלות רבה מדי השמצות כנגדו, ודורש את מעשיו לגנאי שלא כהוגן: "ותמיהני מאד למה משיאים כונות זרות בדברי, באיזה אופן מצאו לתלות בי שאכוף את אותם שאינם מסכימים ע"פ דעתם על ההיתר..." (אגרות הראיה ח"א עמ' שמ"ו, עיי"ש). "שמעתי שכ"ג מזכה הוא לי בזה (=זלזול) שלא בפני, ועל זה אני מתפלא, על ידיד נאמן כמוהו, שלבי כ"כ גלוי לפניו, איך יבא לידי מדה זו" (שם עמ' רפ"ו). בטיוטת מכתב לרידב"ז שלא נשלח לבסוף, כתב הראי"ה דברים מפורשים אף יותר: "ואיני יודע למה יצערני ככה. הקב"ה יודע כונתי הרצוי' לשמו ית', ואם כ"ת רוצה לרדוף אותי יעשה כחפצו... ושריא לי' מרי' לכ"ת, שאומר עלי שאני מחניף ליק"א..." (אגרות ראי"ה ח"א עמ' רצ"ה. טיוטה זו נכתבה מייד עם קבלת מכתב הרידב"ז, אך בהמשך היום נכתבה אגרת חדשה בלשון מרוככת יותר, והיא שנשלחה [עמ' רצ"ו]; ההשוואה בין שתי האגרות מאלפת, ואכ"מ).

למעשה, די במכתב זה של הרב זלצר כדי להוכיח את טענתנו, שאי אפשר לקבל את הקדמת הרידב"ז כמקור בסיסי לתיאור האירועים בכלל והתנהלות הראי"ה קוק בפרט.

יש להעיר גם, מן הצד, על הדברים שמביא הרידב"ז בפתח אותה הקדמה, מתוך מכתבו של הרב אליהו גוטמכר שנדפס בספר 'נפש חיה' של הרח"א וואקס:

> "וכתב במכתבו שברור לו אם ישבו כעת ישראל על אדמתם שהמה ק"ל יהודים [כך היה בזמנו] וישמרו את השמיטה כדת התורה ויתקנו בזה העוון שחטאו אבותינו בהיות על אדמתם, וזהו הסיבה ראשונה לגלות ישראל מארצו ככתוב מפורש בתורה, בתיקון העון הזה יבוא ברור משיח צדקנו, ואך הס"מ יעשה כל השתדלות לבלבל זה הדבר"

מן ההכרח לומר שהרידב"ז 'ציטט' את הדברים הללו מזכרונו בלבד, ולא מתוך הספר, שכן הקשר ביניהם לבין המכתב האמיתי הינו רופף למדי: הר"א גוטמכר לא דיבר על ביאת המשיח אלא על אתחלתא דגאולה, וקבע שזו תבוא בשל יישוב הארץ גם אם העם לא יהיה ראוי לכך, ולא כתב שהגלות באה מחמת חילול השמיטה אלא מחמת מאיסת הארץ, ומה שהס"מ ינסה לבלבל הוא את עצם יישוב הארץ, והבדלים נוספים:

> "ואצלי כבר ברור שאם יקיימו ישראל שיתחילו לעבוד אדמת הקודש בסך ק"ל משפחות, שיהיה התחלת הגאולה גם כשלא יהיו ישראל ראויים לכך. ואין לבאר במכתב רק מעט: נמצא בתהלים ק"ב 'עת לחננה כי בא מועד כי רצו עבדיך את אבני' וגו', ועיין ספורנו שם שנגלו לגלות מחמת מאיסת הארץ, ובתיקון זה יבוא הגאולה..."

רק בסוף הדברים הזכיר הר"א גוטמכר את עניין השמיטה, בתוך ציטוט מדברי האלשיך, עליהם אכן הסתמך הרידב"ז: "...'והארץ אזכור' – העלובות שעשו לארץ במניעת שמיטות ומתנות בארץ בלי מציאות למחול" – והמשיך מייד להסביר את מה ינסה הס"מ לעכב: "לכך צריך **פיתוי האדמה**, וגם בשכל האנושי הוא לעשות **לפדות האדמה** התחלה מאתנו, ושוב יגמור ה'. ויש לראות גודל התכלית בזה, **שהקליפה גובר גם בצדיקים היותר גדולים לבטל הטוב הזה...**"[40].

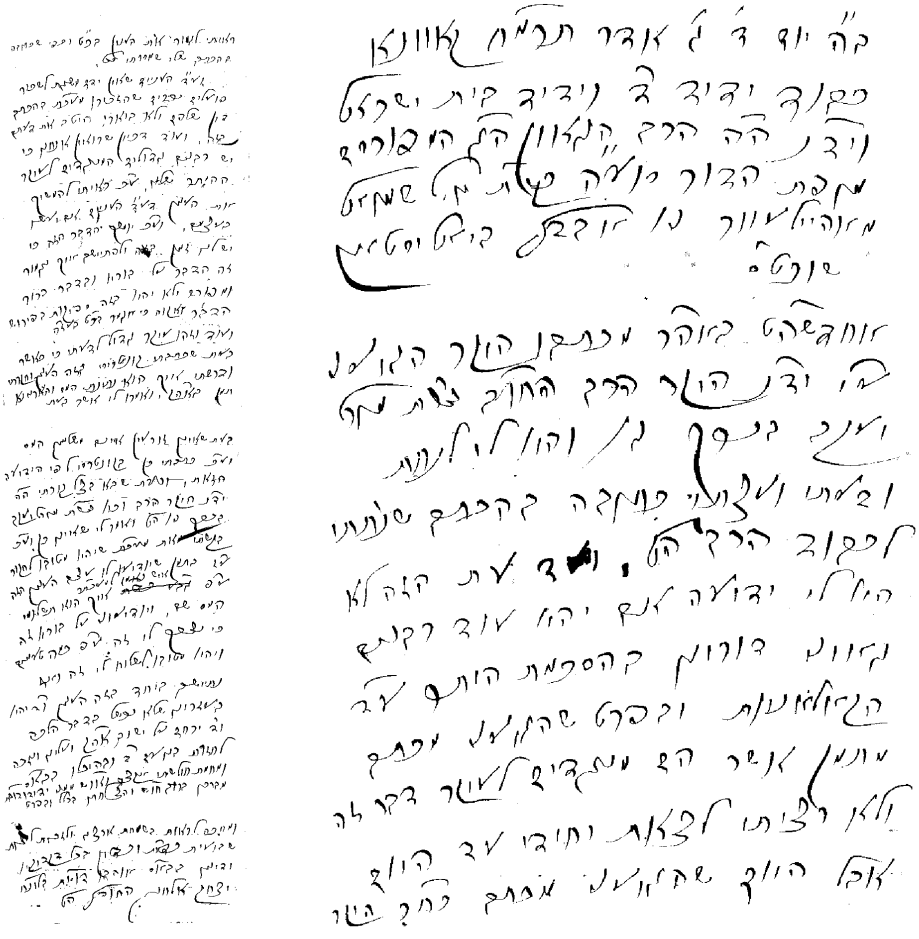
[40] נפש חיה על השו"ע, פיעטרקוב תרל"ז, עמ' 10. למרבה האבסורד, כותבים רבים מוסיפים עד היום – מסיבות ברורות – להעתיק את הנוסח המשובש של הרידב"ז, במקום להעתיק את המכתב האמיתי מן הספר 'נפש חיה' (ראה למשל: הרב יעקב חיים סופר, תורת יעקב, ירושלים תשס"ה, עמ' רע"ו; הרב ראובן סופר, 'קונטרס על איסור המכירה בשביעית', ירושלים תשמ"ז, עמ' נ"ט; הרב יוסף אפרתי [עורך], מן השורש, ירושלים תשס"ז, עמ' 27; הרב יצחק הלברשטט, שושנת העמקים – שמיטה, בני ברק תשל"ט, עמ' 54; הרב שלום קרויס, 'אור ישראל' (מונסי) שנה ו' חוברת ד' [תמוז תשס"א] עמ' קכ"ג; הרב מנחם מאיר וויסמנדל, 'אור ישראל' (מונסי) שנה ז' חוברת ב' [כסליו תשס"ב] עמ' קל"ז; 'קול התורה' חוברת מ"ט [תשרי תשס"א] עמ' נ"ה, ועוד).

בסיום המאמר, עת הגענו לנקודה זו, ראוי לציין שמחלוקת הראי"ה קוק והרידב"ז, עם היותה סוערת, היתה אחרי הכל מחלוקת לשם שמים, ונתקיים בה האמור "ואת והב בסופה" כדברי חז"ל הידועים. כך העיד הרידב"ז עצמו במכתב נרגש לראי"ה קוק, בעיצומה של שנת השמיטה תר"ע:

"מה אומר לידידי ויקירי הצער והיגון והעג"נ [=עגמת נפש] שלי בימי שבתי פה עה"ק תובב"א, אולי בידי כ"ת נ"י לעצור את מכ"ע [=מכתבי עת] הרשעים שלבל יתערבו בין ת"ח, אם ת"ח מנצחין זל"ז בהלכה המה מה להם? המכ"ע מבזים את רבני ירושלים והבד"צ בדבר השמיטה, ואתמול הראה לי ר' יהושע קאסאווסקי מכתב פלסתר שנדבק על הכותלים חירופים וגידופים על כ"ג נ"י לאין שיעור ואין ערך... ואנכי מה אעשה, כבוד תורתו יקר לי, והשמיטה חביב לי, והנני מבולבל מאד, אנחנו לעצמנו מפלפלים בד"ת, קונטרס השמיטה שלי ושלו שניהם דברי תורה הוא, הוא מקשה על דברי ואני מקשה על דבריו, ושלום ואחוה וריעות בינינו במדה גדולה, לקיים מה שנאמר האמת והשלום אהבו... מנאי הכותב בדמע, יעקב דוד רידב"ז"[41]

[41] אגרות לראי"ה עמ' צ"ד, מכתב מד' שלח – ט"ז סיוון [תר"ע]. אכן, לאחר מכן היו עוד עיקולי ופשורי בין השניים, אך גם אז יושרו לבסוף ההדורים, כפי שכתב הראי"ה בתרע"ב: "ובסוף דבריו העיר כ"ג ע"ד חידוש אהבתינו, הנני אומר שמצדי לא סרה האהבה מאז התקשרנו בעבותות הידידות, ונאמנים עלינו דברי חז"ל הקדושים שאהבה שאינה תלויה בדבר אינה בטילה לעולם" (אגרות הראיה ח"ב עמ' קנ"ה–קנ"ו). וכן כתב לרידב"ז בסיוון תרע"ג, באגרת תקנ"ה המפורסמת: "ומה שכותב הוד גאון אדוני רחימי וחביבי, שאאמין לו שאהבתו אלי קשה לו לכבותה, מאמין ומאמין אני בזה, כי כמים הפנים לפנים, ואני מרגיש לבת קודש אש אהבתו הקדושה בקרב לבבי ועומק נפשי, ומים רבים לא ישטפוה, וכל הענינים שעברו בינינו בענין חילוקי הדעות של ההתנהגות ע"ד השביעית, שכונת שנינו היא ב"ה רצויה לשם שמים..." (שם עמ' קצ"ו). שלושה חודשים לאחר מכן, בתשרי תרע"ד, נפטר הרידב"ז ממחלה, וכמדומה שלא הספיק לענות לראי"ה על איגרת תקנ"ה (ראה שם אגרות תר"ה, תר"ט).

מכתב ההיתר של הרב יצחק אלחנן ספקטור לרב שמואל מוהליבר, ג׳ אדר תרמ״ח, עמודים 1–4*.

* חלקו צוטט לעיל בהערה 5. מקור – בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, אוסף א. שבדרון, [ארכיון מס׳ 1215]; הצילום מובא באדיבותם.